

Ігор ФАРЕНІЙ,

orcid.org/0000-0001-5176-6055

доктор історичних наук, професор, професор Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького (Україна, Черкаси) fareniy_igor@ukr.net

ТЕОРІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ЛЕВА КРИЦМАНА, ЇЇ ЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ТА АГРАРНИЙ ПОСТУП АЗІЇ І АФРИКИ

Стаття висвітлює теорію селянської революції вченого і державного діяча періоду 1920-х рр. Лева Крицмана. Він розглядав селянську революцію як самостійне соціальне явище і від буржуазної революції, яка руйнує феодальні порядки і відкриває шлях фермерському типу аграрного капіталізму, може мати як антифеодальний, так і антикапіталістичний характер, перешкоджає розвитку аграрному капіталізму, побудованому на великій власності та використанні найманої робочої сили. Однак, перемога селянства в такій революції можлива лише у разі її підтримки іншими соціальними верствами.

Події 1917 р. інтерпретовані Крицманом як селянська революція. Але одночасно з нею відбувалася й пролетарська революція, яка підтримала процес селянської революції, що забезпечило перемогу останньої. НЕП в його поглядах – безпосередній результат селянської революції.

Крицман надавав селянській революції всесвітньоісторичного значення. За його прогнозом, майбутні соціалістичні революції в Західній Європі повинні супроводжуватися селянськими буржуазними революціями в колоніях європейських країн. Поєднання в часі епохи приходу до влади лівих і лівоцентристських партій у західноєвропейських державах, наступу у Європу комуністичної ідеології та розпаду колоніальної системи демонструє певну форму підтвердження прогнозів Крицмана.

Ключові слова: селянство, селянська революція, аграрна революція, В. П. Данилов, Л. Н. Крицман, Азія, Африка.

Igor FARENIY,

Ph D hab. (History), Professor, Department of Archaeology and special spheres of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, (Ukraine, Cherkasy) fareniy_igor@ukr.net

LEV KRITSMAN'S THEORY OF THE PEASANT REVOLUTION, ITS EUROPEAN HISTORICAL BASIS AND AGRICULTURAL ACTION OF ASIA AND AFRICA

Among the new approaches to the scientific vision of the revolutionary events in early XXth century there was a concept of peasant revolution. From the standpoint of the latter, a number of scientific works have been created. At the same time, the theoretical basis of the peasant revolution concept is not fully mobilized, scientific achievements that were achieved a century ago are not used. In the 1920s, one of the leaders in the concept of the peasant revolution was the prominent scholar and statesman of the USSR, Lev Kritsman.

The purpose of the article is to highlight the theory of Lev Kritsman's Peasant Revolution, to analyze and to show its possibilities of using the scientific heritage of a scientist in the study of the agrarian economy of the countries in the world.

Lev Kritsman considered the peasant revolution as an independent social phenomenon and a kind of bourgeois revolution. According to his version, the peasant revolution destroys feudal orders and opens the way for a farmer type of agrarian capitalism. The scientist believed that this revolution has both anti-feudal and anti-capitalist character. It hinders the development of agrarian capitalism, built on large property and using hired labor, solves the agrarian question in favor of peasant farmers. However, the victory of the peasantry in such revolution is possible only if it is supported by other social strata capable of organizing state power.

Such a peasant revolution took place in Russia in 1917. At the same time, according to Kritsman, there was a proletarian socialist revolution. The proletarian revolution supported the process of the peasant revolution, which ensured the victory of the latter. After some problems in the relations between the two revolutions, in the early 1920s, the ruling Bolshevik Party was forced to recognize the results of the peasant revolution and to introduce economic policies in the interests of the peasantry.

Lev Kritsman gave the peasant revolution a world-historical significance. According to his forecast made in the 1920's, future socialist revolutions in Western Europe should be accompanied by peasant bourgeois revolutions in

the colonies of European countries. This forecast for revolutions cannot be considered completely reliable. However, the combination of the era of the coming to power of the left and center-left parties in the Western European states, the onset of communist ideology and the collapse of the colonial system in Europe demonstrate a certain form of confirmation of Kritzman's forecasts.

One can consider the confirmed and anti-feudal orientation of agrarian transformations in former colonies, which, in fact, in African countries led only to a decrease in the volume of the laity type of management. At the same time it can be argued that the agrarian reforms in China and Vietnam, using Kritzman's methodological tools, can be interpreted as peasant revolutions.

The presented article broadens the scientific understanding of the revolutionary process of the early XXth century, the content of the concept of the peasant revolution and the reasons for the new political economy in the 1920's by the Bolshevik Party.

Scientific researches of Kritzman's claim to the general theory of agrarian development in the conditions of cultural-historical diversity and uneven social and economic development and globalism. Like every theory of this order, it cannot but bear certain utopian ideas and predictions. At the same time, the theoretical potential of Kritzman's studies deserves attention as a methodology for knowing the revolutionary transformations of 1917-1920 and the tendencies of agrarian development in the countries of the world which have become on the path of modernization and market transformation in the conditions of competition between farmers' and latifundist type of agricultural production.

Key words: *peasantry, peasant revolution, agricultural revolution, V. P. Danilov, L. N. Kritzman, Asia, Africa.*

Постановка проблеми. Одним із сучасних напрямків історичних досліджень є розробка проблем формування концепції та історії селянської революції перших десятиріч ХХ ст. Безпосереднім поштовхом до цього стало оприлюднення концепції «Селянської революції 1902 – 1922 рр.» В. П. Данилова (Данилов). З позицій останньої нині вже створено ряд змістовних і об'ємних наукових праць (Кондрашин, 2008; Вахитов; Бабашкин, 2010; Марченя, 2015; Абразимова, Корновенко, 2017; Корновенко, Герасименко, 2017).

Аналіз досліджень. Відзначаючи серйозність наслідків сучасного зацікавлення проблемами селянської революції, слід відзначити неповноту мобілізації теоретичної бази її освоєння. Адже ця тема піднімалася у політичній, соціологічній та історичній літературі задовго до наукової творчості В. П. Данилова. Одним із її провідників був видний науковий і державний діяч 1920 – 1930-х рр., уродженець міста Одеси Лев Натанович Крицман. Особливістю його науково-теоретичних поглядів був розгляд селянської революції як загальної закономірності суспільного поступу, надання їй всесвітньоісторичного значення. Сформоване на підставі аналізу революційної дійсності на просторах Російської імперії, наукове бачення селянської революційності Крицман намагався долучити до контексту історичного розвитку інших країн, світової історії. Така постановка вченим проблеми селянської революції не може не заслуговувати уваги, що і покликала підготовку представленої статті. Її **метою** є висвітлення положень теорії селянської революції Лева Крицмана, аналіз та демонстрація можливостей використання наукового спадку вченого в осягненні аграрного поступу країн світу.

Виклад основного матеріалу. У 1920-х рр. видним радянським економістом і державним діячем Левом Натановичем Крицманом була здійснена спроба концептуального узагальнення подій 1917 – 1921 рр. на території колишньої Російської імперії, яка вилилася у створення теорії селянської революції. При цьому аналіз революційної боротьби в Росії, мобілізував аналогічний досвід країн Західної Європи, а результати його теоретичних шукань призвели до формування прогнозів суспільного поступу в європейському світі та на інших континентах планети.

Констатація Крицманом існування осібною виду революційних перетворень – селянської революції, супроводжувалося концептуальним визначенням її найсуттєвіших рис, як він це називав: «механізм чистої селянської революції». При цьому мислитель вказував, що поетапність такої революції аналогічна іншим революціям, хоча й має сувору специфіку. Перша фаза селянської революції «лежить в області ідеології». «Революція ... завойовує людей ... їх голови», – говорив вчений-революціонер. Ця фаза, на його переконання, передбачає наявність революційної партії, головною роботою якої є «агітація за політичний переворот» (Крицман, 1926а: 20–21, 28). Щоправда, Крицман не уточнює, що повинна являти собою революційна партія селянства та його революційна ідеологія.

Наступною фазою революції у його теорії виступає – «политическая революция» – тобто «разрушение старого и организация нового политического строя» (Крицман, 1926а: 21). Крицман наголошував, що «Особенностью крестьянской революции ... является невозможность ... проделать вторую ... фазу революции, т.-е. политическую революцию, *самостоятельно*». Стверджуючи це він посилався на історичний досвід: «Во всех известных истории аграрных революциях господство в обществе переходило не к крестьянству ..., а другому революционному классу ...», – наголошував Крицман. Причину цього вчений бачив у характері соціально-економічного життя землеробів. Він підкреслював, що селянство «никогда не могло преодолеть своей раздробленности, коренящейся в экономике и технике мелкого крестьянского хозяйства». Не вдаючись до розкриття усіх соціальних, соціокультурних, політичних та організаційних наслідків такої «раздробленности», Крицман зробив висновок: «... для того, чтобы могла осуществиться аграрная революция, необходимо, чтобы ... наряду с антифеодальным крестьянством выступал и другой революционный класс, гегемон революции, за которым следует крестьянство, и который ... опирается на крестьянство». І від цього класу-гегемону, за твердженням вченого, «зависит *основное* содержание революции» (Крицман, 1926а: 28). Отже, Крицман категорично відкидав дієздатність селянства у політичній сфері, і прирікав його у сфері організації влади, і суспільного ладу взагалі, на залежність від інших соціальних сил.

Констатуючи, що «Политическую революцию крестьянство совершает совместно и под руководством *другого* класса», вчений водночас вказував на спроможність селянства самостійно пройти наступну фазу – фазу економічної революції, яка являє собою «революционный переворот в области экономических отношений». Крицман вважав її «сравнительно легкой» для землеробів. Зміст цієї фази селянської революції полягає «в уничтожении феодального землевладения и ... синтезе индивидуального работника-крестьянина с ... основным средством его производства – землей». Результатом такої економічної революції стає «превращение феодального крестьянина в мелкобуржуазного, в свободного мелкого товаропроизводителя...» (Крицман, 1926а: 20–21, 28, 30).

Четверта фаза селянської революції – «революционное землеустройство, ... открывающее дорогу развитию производительных сил (мелкого) сельского хозяйства ... его ... превращению в капиталистическое сельское хозяйство» – власне, налагодження життя і господарювання в умовах нового суспільного ладу. Разом з попередньою третьою фазою вона зумовлює «перестройку *способа производства*». У процесі п'ятої фази «революция спускается ... в область техники» і «как революция, начинает сходиться на нет» (Крицман, 1926а: 26, 30).

Таким бачилася Л. Н. Крицману соціальна природа та процес селянської революції, як можна зрозуміти з його праць, в загальноісторичному відношенні, як закономірність суспільного поступу, як її «ідеальний тип». З цього приводу вчений говорив буквально так: «Это механизм ч и с т о й крестьянской революции, какой она была бы в чистом феодальном обществе при том условии, что внешняя сила, помогшая крестьянству осуществить политическую революцию, в дальнейшем не влияла бы на ход революции» (Крицман, 1926а: 31). Тобто, у конкретних історичних умовах поступ цієї революції міг набути глибокої специфіки, у тій чи іншій мірі відхилитися від її загальної тенденції. Однак, загальні перспективи селянських революцій Крицман бачив у синхронній руйнації західноєвропейського капіталізму та колоніалізму. Вчений був переконаний у тому, що західноєвропейські держави у ближчому історичному часі очікує епоха пролетарських соціалістичних революцій, які будуть супроводжуватися революціями селянства в їхніх колоніях. «Поскольку наиболее развитые капиталистические страны по большей части владеют значительными колониями, – пояснював Крицман, – постольку пролетарская революция в каждой такой стране неизбежно будет сопровождаться крестьянской (а в некоторых случаях и буржуазно-капиталистической) революцией в колониях, освобождением колониальных народов от колониальной зависимости». Таку комбінацію революційного процесу він вважав об'єктивно зумовленою характером організації світового господарства. «... совпадая по времени, – писав Крицман, – пролетарская и крестьянская революция будут разобщены в пространстве. Это будут ... территориально лишь параллельные, а не совпадающие революции: одна – пролетарская – в метрополии, и другая – крестьянская – в колониях» (Крицман, 1926а: 31–32).

Однак, та революція, яку Крицману довелося спостерігати безпосередньо, була помітно відмінна від визначеної ним «ч и с т о й крестьянской революции». Ця революція у світлі його теорії

«представляет собой исключительно сложное общественное явление». «... великая русская революция, – писав Крицман, – отнюдь не является ни чистой пролетарской (антикапиталистической), ни чистой крестьянской (антифеодальной) революцией». «Этот сложный характер ... революции, – продовжував вчений, – обуславливается ... задержкой буржуазной революции ... вплоть до момента наступления пролетарской революции ..., историческим совпадением антикапиталистической и антифеодальной революции». При цьому це «совпадение» є «не только совпадением во времени, но и совпадением в пространстве», і як результат, «происходит одна сложная революция в одной и той же стране» (Крицман, 1926а: 31).

Крицман відводив цій «сложной революции» всесвітньо-історичне значення, оскільки, за його версією, вона на практиці показувала «основную проблему всей мировой революции в целом – сочетание революции пролетарской и революции крестьянской». При цьому Крицман констатує «Специфическое осложнение ... революции», яке полягало в тому, що сільське господарство Російської імперії було крупним імпортером до Західної Європи, у чому вчений вбачав ознаку «колоніальної експлуатації». У такій ситуації робітничий клас взяв на себе, за формулюванням Крицмана, «вопрос об отношении пролетариата к крестьянству не только для себя, но и за *западно-европейский* пролетариат» (Крицман, 1926а: 32).

Помітне місце вчений відводив національній специфіці революції. Пролетарська революція була «первым этапом мировой пролетарской революции ... в национальной форме». Однак, у цілому революція була «сложной пространственно-слитной пролетарско-крестьянской». Водночас остання характеристика, з точки зору Крицмана, не означала її несумісність із «ч и с т о й», як він казав, селянською революцією, і відмінність з нею «не является абсолютным». Вона втискувалася в загальну запропоновану ним теорію селянської революції, оскільки Російська імперія бачилася ним як колоніальна держава. Вчений вказував, що у її межах «господствующая (великорусская) нация была в большей мере втянута в капиталистическое развитие, чем угнетенные нации» і «угнетенные нации, мало ... втянутые в капиталистическое развитие, были по своему составу почти сплошь крестьянскими». Тому селянська революція на території колишньої Російській імперії була «многоликой, ибо многонациональной – крестьянской революцией», і «неизбежно должна была ... осложниться борьбой против национального угнетения» (Крицман, 1926а: 33) – читай: позбавити народи колоніальної залежності від Росії.

Між тим, такі особливості революційної боротьби не зашкодили перемозі селянської революції, і зумовили широкий комплекс її результатів. За словами Крицмана, «Уничтожение сословия дворян-помещиков ... и сословного строя вообще, ... помещичьего землевладения; выход из империалистической войны ... уничтожение ... *колониальной* зависимости от иностранного капитала; наконец уничтожение *национального* угнетения ... – таково основное содержание антифеодальной крестьянской революции» (Крицман, 1926b: 231). При цьому селянська революція зумовила прогрес продуктивних сил селянського господарювання. «... процесс хозяйственного подъема среднего и мелкого крестьянства, мелкобуржуазной части крестьянства ... представляет собой результат победоносной аграрной революции», – писав Крицман (Крицман, 1929: 388).

Щоправда, вчений наполягав на тому, що результати цієї революції були досягнуті дякуючи керівній ролі у ній робітничого класу. «... именно потому, что во главе революции ... шел пролетариат, великая русская революция явилась ... наиболее законченной буржуазной революцией» (Крицман, 1926а: 17).

Селянська революція у своєму розвитку пройшла два етапи, зміст яких полягав у наступному: «экспроприация всем крестьянством ... помещиков и частичная экспроприация пролетарской и полупролетарской частью крестьянства ... капиталистической и полукапиталистической части крестьянства». Конкретизуючи другий етап, Крицман писав: «Экспроприация (частичная) капиталистических и полукапиталистических слоев крестьянства беднотой ... и низвержение значительной части этих слоев в ряды мелких хозяев ...». Характер селянської революції вчений загалом визначає як «антифеодальный». Однак, на другому етапі, як можна здогадатися, виходячи із змісту його праць, селянська революція набула специфічного антикапіталістичного спрямування – Крицман її називає «Мелкобуржуазная антикапиталистическая крестьянская революция». Тобто, поняття „антикапиталистическая» виступає не в значенні соціалістичної. Власне, Крицман

розтлумачував: «... крестьянская революция была антикапиталистической революцией, она происходила не как пролетарская, а как *мелкобуржуазная* революция: ее результатом было не обобществление крупного хозяйства, а его *раздел*» (Крицман, 1926с: 264–265, 267).

Виокремлюючи етапи селянської революції, Крицман відзначав ряд ключових аспектів у її розгортанні. Вчений-революціонер передусім звернув увагу на роль світової війни у формуванні передумов революційного вибуху 1917 р. При цьому він підкреслював, що війна мала значно більше значення для революціонізації селянства, ніж інших прошарків. Характер соціально-економічного життя землеробів, однією з рис якого є їх господарська осібність, не сприяє консолідації. «... объединение, для мелкой буржуазии возможно, разумеется, лишь *вне* производства», – відзначав Крицман. Якраз війна викликала не лише економічну кризу та дала в розпорядження селянства зброю, а й «...*преодолевают* распыление крестьянства, которое коренится в его способе производстве» і «становится ... *ускоренным процессом организации кадров аграрной революции*», – зазначав Крицман. За умов революційної ситуації та руйнації і розкладу армії солдати перетворюються у «кадры аграрной революции» (Крицман, 1926а: 29–30).

У своєму аналізі революційного процесу Крицман відвів належне місце взаємостосункам селянської і пролетарської революції, які в цілому він оцінює як «военно-политический союз», який був «необходим для обоих». Відзначаючи, що цілі цих двох революцій «не совпадают», він констатував об'єктивну «необходимость обоюдных *уступок*». «Уступки эти, – зазначав Крицман, – делались обеими сторонами не раз в ходе революции, и притом уступки очень значительные». При цьому «первая значительная уступка была сделана пролетариатом», який «выступил не с пролетарской, а с крестьянской аграрной программой». Це поступка зумовила «*смычку обеих революций*» та знайшла юридичне оформлення «в законе о социализации земли», і, за визнанням Крицмана, була «аграрной программой ... партии социалистов-революционеров». Крицман підкреслював як історичну прогресивність цієї поступки селянству, так і негативні наслідки цієї акції. У соціалізації землі, за його визначенням, розвивалася «прогрессивная антифеодалная тенденция крестьянской (аграрной) революции ... и исторически реакционная тенденция ее, направленная ... против крупного хозяйства вообще» (Крицман, 1926а: 41–42). Крицман стверджував, що «Антикапиталистическая революция в деревне выходила за пределы экономически целесообразного, была ... *экономически реакционной* ... и утопичной». Він не хотів вибачити селянській революції цей економічний регрес, однак підкреслював, що «антикапиталистическая революция в деревне» викликала «необычайное усиление социального размаха антикапиталистической революции» і «становилась ... из городской и промышленной революции – революцией общенародной» (Крицман, 1926а: 68–69).

На цьому послуги селянам з боку пролетаріату не завершилися. «... бремя гражданской войны ..., – з точки зору Крицмана, – падало гораздо тяжелее на город, чем на деревню.» Аргументом на користь такого бачення стосунків промислового робітництва і селянства він вважав те, що «разрушение промышленности было ... гораздо значительнее, чем разрушение сельского хозяйства», а «непосредственная тяжесть издержек войны падала, прежде всего, на промышленность, отдавшую на нужды войны до половины валовой продукции ..., в то время как сельское хозяйство не отдавало и одной десятой части». Крім цього, «наиболее тяжелые жертвы в гражданской войне принесла не мелкобуржуазная деревня, а героический пролетарский город», – зазначав Крицман (Крицман, 1926а: 180).

Відповідні «поступки» вчений-революціонер відзначав й з боку селянства. «... крестьянство шло, хотя и с колебаниями, – говорив Крицман, – на передачу пролетариату политической власти и на уничтожение рынка ..., шло на *предоставление средств* на ведение гражданской войны ...» Останнє – тобто, забезпечення армії і пролетарської влади продовольством – було особливо відзначено. Крицман вказував, що «... главную массу средств для ведения гражданской войны могла дать только деревня». Він навіть відверто констатував «неравномерность в экономических взаимоотношениях города и деревни, приводившую к *экономическому паразитизму города*». При цьому Крицман не приховував, що «извлечение ... средств ... могло быть осуществлено лишь *принудительным путем*», «единственным выходом оставалось *внеэкономическое принуждение*». За цим стояло «крушение крупной промышленности», «прогрессировавший разрыв хозяйственной

связи между городом и деревней», а також звуження «сельскохозяйственной базы», яка «оказывалась все время за пределами Советской России», та падіння «сбора зерновых хлебов ... , которое привело к исчезновению излишков хлеба». Між тим, вчений намагався представити «извлечение ... средств» не в якості силової щодо селянства акції. Він стверджував, що використання збройних формувань у процесі стягнення продрозверстки було необхідно для протидії «кулакам и явным контрреволюционерам». Водночас озброєні люди «с бедняком и середняком ... быстро сходились». Крицман вертко висловлювався з цього приводу: «... дело было не только в вооруженной силе, но без нее разверстка не выполнялась». Отже, союз «пролетариата и крестьянства в эпоху гражданской войны», принаймні у частині «извлечения ... средств» та «экономического паразитизма города», за даними Крицмана, виглядає досить примусовим заходом. Щоправда сам він це відверто не визнав, наголошуючи на тому, що селянство «после всяческих колебаний ... все же становилось на сторону Красной России против белой» (Крицман, 1926а: 177–178, 180–182).

Становище селянства в умовах стягнення продрозкладки, за висновками Крицмана, виглядає надскладним. Він пише, що «Потребление крестьян потребляющей полосы и ... горожан не превышало ... за годы гражданской войны потребления *голодавших* крестьян в довоенные голодовки, и на длительные периоды *падало значительно ниже*» (Крицман, 1926а: 184–185). Отже, революція та союз з робітниками і більшовиками привів землеробів до непізаного раніше лиха. Щоправда, «катастрофическое, – за визнанням Крицмана, – *падение жизненного уровня* народных масс» сполучалося «с полным благополучием крестьянства производящих районов». За висновками Крицмана, «вплоть до 1920 г. оно оставалось на довоенной высоте, быть может, даже превосходило ее» (Крицман, 1926а: 184–186).

Крицман наполягав на тому, що стягнення продрозкладки, чи як він казав «подавления рынка», цілком узгоджувалася з інтересами селянської революції. Підставою для того виявився виступ «буржуазии в качестве одной из сил контрреволюции ... капиталистической и феодальной (помещичьей)». Крицман переконував, що «подавление контрреволюционного сопротивления капитала в условиях гражданской войны ... невозможно без подавления рынка», а з тим і «Победа крестьянской революции становится таким образом невозможной без подавления рынка». Саме цією логікою він пояснював те, що «крестьянство в конце концов дало свое согласие на подавление рынка». Це «согласие», за його визнанням, далось селянству «с большими колебаниями», і «было только временным согласием», оскільки «было не чем иным, как *отказом от завершения* антифеодальной крестьянской революции» (Крицман, 1926b: 231–232).

При цьому Крицман засвідчував, що заходи радянської держави з «подавления рынка» не змогли набути завершеного характеру. Він констатував «*Раздвоение ... экономики на две обособленные ... – на официальную пролетарскую ... и подпольную товарную и товарно-капиталистическую*» і це стало, небагато-немало, «*основным противоречием экономики эпохи гражданской войны*», яке існувало «в виде противоречия между городом и деревней». На селі в умовах «воєнного комунізму» продовжувався «производственный хаос, управляемый в основе своей рынком, хотя и придушенным и изуродованным», – визнавав Крицман. Відзначимо, що «*Конфликт между натуральной организацией хозяйства и мелким хозяйством*», призвів до «противоречия, в конце концов взорвавшего систему пролетарско-натурального хозяйства» (Крицман, 1926а: 144–145), а не селянського господарювання. Отже, Крицман дає нам знати: селянська революція змогла подолати «официальную пролетарскую» економіку та пролетарську революцію, що за нею стояла, а не навпаки.

Останньому посприяла остаточна перемога радянської влади над білогвардійською контрреволюцією та іншими режимами, разом з якою «подавление рынка перестало быть условием победы революции вообще, а значит и революции крестьянской». Пролонгація заборони «доступа к рынку *после* того, как подавление рынка перестало быть необходимым для крестьянской революции, означало бы: затруднить ... использование плодов революции ... неизбежный конфликт между пролетариатом и ... крестьянством ... всероссийский Кронштадт» (Крицман, 1926b: 232–233). Здається тільки у процесі розгляду питань переходу до НЕПу Крицман з усією відвертістю констатує докорінні протиріччя між революціонізованим містом і селом, яке з усією очевидністю проявляється у словосполученні «всероссийский Кронштадт». Під його загрозою відбувається «отступление пролетарской революции», «*самоограничения* пролетарской революции», створю-

ється «для крестьянской революции возможность беспрепятственно дойти до конца», щоб це «устраняло конфликты и трения между революцией крестьянской и революцией пролетарской». З усією конкретністю Крицман бачив нову економічну політику більшовиків у якості результату і своєрідної мети селянської революції. «Отступление для пролетарской революции – новая экономическая политика – является для антифеодальной крестьянской революции ее завершением» (Крицман, 1926b: 232–233). Можливо, в останній наведеній цитаті Крицман не випадково не вживав, запропонований ним, термін «антикапиталистическая», маючи на увазі, що «завершением» її мав би стати сформований селянин-товаровиробник, оволодівший кермом політичної влади. Однак, як би там не було, а НЕП, та й взагалі підсумки революційної боротьби, у його поглядах постають як результат і перемога саме селянської революції. Як не намагався Крицман у процесі розгляду усіх ключових моментів революційного процесу довести, що союз робітників і селян з жовтня 1917 р., хоч і піддавався серйозним випробуванням, але продовжував зберігатися, і селянська революція в своєму поступі не мала самостійної траєкторії, в організаційному відношенні не відокремлювалася від революції пролетарської, але до кінця переконливим він у цьому не виявився.

Говорячи про теорію селянської революції Крицмана та інтерпретацію ним подій 1917-го і наступних років, не можна не звернути увагу на світовий процес революційної боротьби. Адже з часів науково-політичної творчості вченого минуло майже сто років, вже давно завершилося ХХ ст., відбулося звільнення десятків країн від колоніальної залежності, і ця обставина дає можливість судити про якість прогнозу щодо революційних процесів на планеті, дає ґрунт для з'ясування достовірності передбачень розробленої вченим теорії селянської революції та тенденцій визволення знедолених народів. Видається цілком очевидним, що доля західноєвропейського світу уникла пролетарських революцій, які передрікав йому Крицман. Однак, Західна Європа не змогла обійтися без своєрідного соціально-політичного компенсатора чи замітника – політичного рівноправ'я та приходу до влади, хоч не вповні марксистських, лівих та лівоцентристських партій. Водночас центр Європи не обійшовся без наступу комуністичної ідеології. На цей же період припав і розпад колоніальної системи, створеної західноєвропейськими державами, що демонструє певну форму підтвердження прогнозів Крицмана. Можна вважати підтвердженою і антифеодальну спрямованість аграрних перетворень у колишніх колоніях, які, щоправда, в країнах Африки призвели лише до скорочення обсягів латифундистського типу господарювання. Водночас з певною вірогідністю можна стверджувати, що проведення аграрних перетворень у Китаї та В'єтнамі при використанні методологічного інструментарію Крицмана може бути інтерпретовано як певна форма селянських революцій.

Однак, якими б не були процеси аграрної перебудови у згаданій частині планети, сучасна соціально-економічна дійсність країн Азії і Африки засвідчує наявність і розвиток селянського землеволодіння, яке виникло не без впливу боротьби з колоніалізмом та обмеження чи ліквідації великих і феодальних плантацій. І хоча вирішення селянського питання, зокрема на Африканському континенті, часто відбувається не за тим революційним сценарієм, що накреслив Крицман, наукова література, мабуть, і не готова представити повноцінну картину аграрних перетворень у країнах Азії і Африки, характер культури і соціальної активності тамтешніх землеробів у ході боротьби з колонізаторами та спрогнозувати майбутні тенденції розвитку.

Загалом доля економічної еволюції чи революційних зрушень у розвитку селянського господарювання цих країн залишається непевною. Становище селянства та його устремління часом далеко від буржуазного фермерства. Відомий історик-сходознавець Л. С. Васильєв стверджував, що за станом на другу половину ХХ ст., «... крестьянские массы преобразований по буржуазно-демократическому стандарту не желали, ... это было общей нормой». У процесі впровадження реформ, спрямованих на впровадження зразків «єврокапіталізму», «Основной силой сопротивления были традиционный сектор и связанные с ним крестьянские массы» (Васильєв, 1998). Отже, буржуазна спрямованість селянства колишніх колоній у процесі аграрної перебудови начебто не підтверджується. Однак, проблема капіталістичного спрямування селянських реформ та революцій – це й проблема соціальних перспектив селянства. Його майбутня доля – непересічне питання науки та соціально-економічної і політичної практики. При цьому ще не спостерігаємо остаточні

результати аграрних перетворень у колишніх країнах-колоніях, ще не визначилися остаточно відносно селянства і залишків великого землеволодіння, не набула належного поширення «зелена революція». Тому, можливо, зарано говорити про підтвердження чи спростування теорії Кріцмана, бо процес функціонування традиційних селянських господарств чи їх агротехнічне зміцнення може викликати серйозні конфлікти у стосунках з конкурентним укладом – різного роду плантаційним веденням агровиробництва. Зрештою, в сучасному світі не тільки на інших континентах, а й у нинішній Україні цілком помітна конфронтація між великими агрофірмами та господарствами фермерського типу, і хтозна який шлях доведеться пройти цим різним формам організації сільгоспвиробництва. Зрозуміло лише те, що вже не може відбутися «ч и с т о й крестьянской революции», про яку говорив Кріцман, як і хоча б наближеної до її траєкторії революції.

З'ясування перспектив соціально-економічного розвитку народів Азії і Африки, майбутнього модернізаційних процесів із «східним обличчям» і не тільки з ним – цілком сучасна і актуальна для вирішення проблема. Можливо, відповідну роль у її розв'язанні колись відіграє і теорія селянської революції Лева Кріцмана.

Висновки. Лев Кріцман – сучасник і аналітик подій початку ХХ ст. – констатував існування суспільного явища, яке розходиться з усталеними і нині, і в недалекому минулому підходами до інтерпретації революційної боротьби. Вчений дав оригінальне тлумачення революційному процесу 1917 – 1921 рр., яке розкриває технологію утвердження влади більшовиків, їх взаємодію з селянством та запровадження НЕПу. Селянство в його поглядах постає самостійною соціальною силою, яке творить свою окрему революцію, поряд з іншими суспільними верствами, виявляє здатність до автономної революційної творчості. Селянська революція рівноправно у формі воєнно-політичного союзу будувала відносини з революціонізованим промисловим робітництвом, очолюваним більшовицькою партією, і домоглася проведення соціально-економічної політики у власних інтересах. НЕП у концепції Кріцмана – безпосередній результат селянської революції, хоча він і оповитий розмірковуваннями про солідарну з нею пролетарську революцію.

Селянській революції Кріцман відводив місце загальної закономірності суспільного поступу. Його дослідження претендують на загальну теорію аграрного розвитку в умовах культурно-історичної різноманітності та нерівномірності соціально-економічного розвитку і глобалізації. Як і кожна теорія такого порядку, вона не може не нести певних утопічних ідей і прогнозів. Водночас теоретичний потенціал досліджень Кріцмана заслуговує уваги у якості методології пізнання революційних перетворень 1917 – 1921 рр. та тенденцій аграрного розвитку країн світу, які стали на шлях ринкової трансформації в умовах конкуренції фермерського і латифундистського типу сільгоспвиробництва. Провідна ідея вченого, яка може бути застосованою у процесі аналізу аграрного розвитку – наявність суворого протиріччя між малим і великим землеволодінням в умовах модернізаційних тенденцій, неможливість консолідації селян-фермерів з іншими продуцентами аграрного виробництва та водночас ймовірність реалізації власних соціальних перспектив шляхом взаємодії з міськими прошарками населення та політичними силами, що їх представляють.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Абразумова, Корновенко, 2017 – Абразумова О. М., Корновенко С. В. Соціально-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2017. 190 с.
- Бабашкин, 2010 – Бабашкин В. В. Закономерности и особенности российской модернизации 1902 – 1935 гг.: опыт применения теоретических концепций развития крестьянских обществ: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Тамбов, 2010. 43 с.
- Васильев, 1998 – Васильев Л. С. История Востока. В 2 т. Москва: Высшая школа, 1998. Т. 2. 495 с.
- Вахитов – Вахитов Р. Р. Незвестная октябрьская революция. Крестьянская война начала XX века и ее значение для победы большевиков. nevmenandr.net/vaxitov/unknownoctrev.php
- Данилов – Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. <http://ladim.org/st007.php>
- Кондрашин, 2008 – Кондрашин В. В. «Крестьянская революция в России. 1902 – 1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) // Український селянин. Зб. наук. праць. 2008. Вип. 11. С. 70–74.
- Корновенко, Герасименко, 2017 – Корновенко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.

Крицман, 1926а – Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. 272 с.

Крицман, 1926b – Крицман Л. Три года новой экономической политики пролетариата СССР // Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. Приложение I. С. 229–255.

Крицман, 1926с – Крицман Л. Союз пролетариата и большинства крестьянства в СССР после победы революции // Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. Приложение II. С. 255–272.

Крицман, 1929 – Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1929. 378 с.

Марченя, 2015 – Марченя П. П. Крестьянское сознание как доминанта Русской революции // Научный диалог. 2015. №12. С. 303–315.

REFERENCES

Abrazumova, Kornovenko, 2017 – Abrazumova O. M., Kornovenko S. V. Sotsialno-politychna aktyvnist selianstva USRR u roky nepu [Social and political activism of USRR villagers during the years of Nep]. Cherkasy, Printed at Bohdan Khmelnytskyi CNU, 2017. 190 p. [in Ukrainian]

Babashkin, 2015 – Babashkin V.V. Zakonomernosti i osobennosti rossiiskoi modernizatsii 1902 – 1935 godov opyt primeneniia teoreticheskikh kontseptsii razvitiia krestianskikh obshchestv avtoreferat dissertatsii na soiskanie nauchnoi stepeni doktora istoricheskikh nauk [The regularities and features of the Russian modernization during 1902 – 1935: the experience of theoretical concepts' application of the peasant societies development: the author's abstract of dissertation on obtaining a scientific degree of the doctor of historical sciences]. Tambov, 2010. 43 p. [in Russian]

Vasilev, 1998 – Vasilev L. S. Istoriia Vostoka. V 2 tomakh [History of the East. In the 2nd Vol.] Moscow: Higher school, 1998. Vol. 2. 495 p. [in Russian].

Vakhitov – Vakhitov R. R. Neizvestnaia oktiabrskaiia revoliutsiia Krestianskaia voina nachala XX veka i ee znachenie dlia pobedy bolshevikov [Unknown October revolution. The peasant war of the early twentieth century and its significance for the victory of the Bolsheviks]. nevmenandr.net/vaxitov/unknownoctrev.php [in Russian].

Danilov – Danilov V.P. Krestianskaia revoliutsiia v Rossii 1902 – 1922 godov [Peasant revolution in Russia, 1902 – 1922]. <http://ladim.org/st007.php> [in Russian].

Kondrashin, 2008 – Kondrashin V.V. «Krestianskaia revoliutsiia v Rossii 1902 – 1922 godov»: nauchnyi proekt i nauchnaia kontseptsii (predvaritelnye zametki) [«Peasant Revolution in Russia. 1902 – 1922»: a scientific project and a scientific concept]. Ukrainian peasant, 2008, Nr 11. pp. 70–74. [in Russian].

Kornovenko, Gerasimenko, 2017 – Kornovenko S. V., Gerasimenko O. V. Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902 – 1917 rokiv [Peasant rebel. Peasant revolution in Ukraine in 1902 – 1917]. Cherkasy, Yu. A. Chabanenko, 2017. 204 p. [in Ukrainian]

Kritsman, 1926a – Kritsman L. Geroicheski period Velikoi russkoi revoliutsii (opyt analiza tak nazyvaemogo «voennogo kommunizma»). Izdanie 2 [The heroic period of the Great Russian Revolution (the experience of the so-called «military communism» analysis). 2nd publishing]. Moscow-Leningrad, State Publishing House, 1926. 272 p. [in Russian]

Kritsman, 1926b – Kritsman L. Tri goda novoi ekonomicheskoi politiki proletariata SSSR. Geroicheski period Velikoi russkoi revoliutsii (opyt analiza tak nazyvaemogo «voennogo kommunizma»). Izdanie 2 [Three years of new economic policy of the USSR proletariat. The heroic period of the Great Russian Revolution (the experience of the so-called «military communism» analysis). 2nd publishing]. Moscow-Leningrad, State Publishing House, 1926. Appendix I. p. 229–255. [in Russian]

Kritsman, 1926с – Kritsman L. Soiuz proletariata i bolshinstva krestianstva v SSSR posle pobedy revoliutsii. Geroicheski period Velikoi russkoi revoliutsii (opyt analiza tak nazyvaemogo «voennogo kommunizma»). Izdanie 2 [The Union of Proletariat and the majority of peasantry in the USSR after the victory of the revolution. The heroic period of the Great Russian Revolution (the experience of the so-called «military communism» analysis). 2nd publishing]. Moscow-Leningrad: State Publishing House, 1926. Appendix II. p. 255–272. [in Russian]

Kritsman, 1929 – Kritsman L. Proletarskaia revoliutsiia i derevnia [Proletarian revolution and the village]. Moscow-Leningrad, State Publishing House, 1929. 378 p. [in Russian]

Marchenya, 2015 – Marchenya P. P. Krestianskoe soznanie kak dominanta Russkoi revoliutsii [Peasant Consciousness as a Dominant of the Russian Revolution]. Scientific Dialogue, 2015, Nr 12, pp. 303–315. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 12.04.2018 р.